

بررسی تطبیقی نقش مایه شیر در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی

چکیده

فلزکاری در دوران ساسانی رشد قابل توجهی داشت و این تاریخ را به دوره‌ای باشکوه در هنر فلزکاری ایران قبل از اسلام مبدل ساخت. بعد از ورود اسلام نیز فلزکاری با وقفه‌ای کوتاه به حیات خود ادامه داد و در دوره سلجوقی به اوج خود رسید. آثار فلزی این دو دوره باشکوه فلزکاری ایران، غنی از نقوش تزئینی مختلف بوده است. در این میان، نقش مایه‌های جانوری به‌وفور در آثار فلزی مشاهده می‌شوند و درواقع می‌توان گفت ویژگی بارز آثار فلزی ساسانی و سلجوقی، به‌کارگیری نقش مایه‌های جانوری است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نقش مایه «شیر» است. پژوهش حاضر باهدف بررسی تطبیقی نقش مایه شیر در شانزده نمونه آثار فلزی ساسانی و سلجوقی صورت گرفته است که نتیجه حاصل از آن نشان می‌دهد نقش مایه این حیوان در هر دو دوره به‌صورت واقع‌گرایانه و تخیلی ترسیم شده است و انواع شیوه‌های ترسیم آن عبارت‌اند از: ۱- ترکیب قرینه؛ ۲- صحنه گرفت‌وگیر؛ ۳- ترکیب شیروخورشید؛ ۴- صحنه تعقیب-وگریز؛ ۵- به‌صورت دسته‌ظروف؛ ۶- به‌صورت نمادین بین موجودات بالدار؛ ۷- به‌صورت موجودات ترکیبی-تخیلی. این پژوهش با روش تاریخی-توصیفی با رویکرد تطبیقی و استناد بر منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. بیان ویژگی‌ها و نحوه ترسیم نقش مایه شیر در آثار فلزی دوران ساسانی و سلجوقی.
۲. مشخص کردن شباهت‌ها و تفاوت‌های بصری نقش مایه شیر به‌کار رفته در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی.

سؤالات پژوهش:

۱. آیا نقش مایه شیر به‌کار رفته در آثار فلزی سلجوقی از کاربرد این نقش مایه در آثار فلزی ساسانی تأثیر پذیرفته است؟
۲. ویژگی‌های بصری و مضامین مشترک در کاربرد نقش مایه شیر در دوره ساسانی و سلجوقی به چه صورت بوده است؟

کلیدواژه‌ها: نقش مایه شیر، آثار فلزی، دوره ساسانی، دوره سلجوقی.

مقدمه

نقش‌مایه‌های جانوری در هنرهای تزئینی و کاربردی ایران به‌ویژه آثار فلزی، از دوران باستان جایگاه مهمی را به خود اختصاص داده است. یکی از مهم‌ترین این نقش‌مایه‌های جانوری، نقش‌مایه «شیر» است که همواره در دوره‌های مختلف فرهنگ ایران معانی نمادین خود را در برداشته است و در دوران ساسانی با شکوه و جلوه خاصی به‌وفور دیده می‌شود. از آنجایی که مضامین نمادین نقش‌مایه‌ها دربردارنده اعتقادات مذهبی و فرهنگی دوران خود می‌باشند و در شناساندن اندیشه‌های مردم دوران خود نقش مهمی ایفای می‌نمایند، بنابراین می‌توان گفت باورها و اعتقادات مردم در نوع ترسیمات نقش‌مایه‌های جانوری تأثیر به‌سزایی داشته است. از بین معانی نمادین این حیوان می‌توان به آتش، ابهت، پارسایی، پرتو خورشید، پیروزی، تابستان، دلاوری، روح زندگی، درنده‌خویی، سلطان جانوران، سلطنت، شجاعت، عقل، غرور، فکر، تفکر الهی، قدرت نفس، مراقبت، مواظبت و نیروی انسانی اشاره کرد (دادور، ۱۳۸۵: ۷۴). بعد از دوران ساسانی و ورود اسلام به ایران، به‌ویژه در دوره سلجوقی اهمیت زیادی به نقش‌مایه شیر دیده می‌شود؛ همچنان که تصویر شیر و خورشید نیز در این دوران دیده می‌شود. شیر در دوران اسلامی به حیات خود ادامه داده و تقریباً تمام ویژگی‌ها و نمادهای خود را حفظ نموده است. همچنین آمیزه‌های اعتقادی مذهبی اسلام نیز آن را پذیرفت (طاهری-وحسامی، ۱۳۹۲: ۳۰). مسئله اصلی پژوهش حاضر پی بردن به نوع تغییرات در کیفیات بصری و مضامین کاربرد نقش‌مایه شیر در دوران ساسانی و سلجوقی است و اینکه تغییرات احتمالی به چه صورت است. اهداف اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: بیان ویژگی‌ها و نحوه ترسیم نقش‌مایه شیر در آثار فلزی دوران ساسانی و سلجوقی؛ مشخص نمودن شباهت‌ها و تفاوت‌های بصری نقش‌مایه شیر به‌کاررفته در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی. در راستای این اهداف، ابتدا به‌اختصار به بیان هنر فلزکاری دوران ساسانی و سلجوقی پرداخته شده است.

روش تحقیق این پژوهش تاریخی-توصیفی با رویکرد تطبیقی و شیوه گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای است. همچنین تصاویر نمونه آثار فلزی موجود در کتابخانه‌ها و موزه‌ها موردبررسی قرار گرفته است. جامعه آماری این پژوهش ۱۶ نمونه اثر فلزی است که ۸ نمونه از این تعداد مربوط به دوران ساسانی و ۸ نمونه دیگر مربوط به دوره سلجوقی است که این آثار در موزه‌های متروپولیتن، ارمیتاژ سنت پترزبورگ، لندن، ویکتوریا و آلبرت، کانزاس سیتی، رضا عباسی، هنر کلیولند و کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شوند.

تاکنون پژوهش‌های متعددی در رابطه با تأثیرپذیری هنر اسلامی از هنر ساسانی صورت گرفت است. اما پژوهشی منحصراً در رابطه با این موضوع در حیطه آثار فلزی دو دوره ساسانی و سلجوقی صورت نگرفته است. در کتاب «تأثیرگذاری هنر ساسانی در هنر اسلامی» به فن آثار هنری و تأثیر هنرهای مختلف دوره ساسانی در هنر و بناهای مختلف سده‌های متفاوت اسلامی پرداخته شده است (زمانی، ۱۳۹۰). همچنین در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش تزئینات هنر ساسانی در شکل‌گیری هنر اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم هجری» این نتیجه حاصل شده است که باورهای

ملی و سنت‌های هنری به‌ویژه هنرهای تجسمی ایران باستان، در آفرینش و شکوفایی هنر اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم هجری قمری نقش داشته‌است (خزایی، ۱۳۸۵). در مقاله‌ای دیگر با عنوان «نقش شیر در فرش ابریشمی حیواندار موزه متروپولیتن»، به بررسی این نقش و حالت‌های گوناگون ترسیم آن در فرش مذکور پرداخته شده و این نتیجه بدست آمده که این نقش در قرون متمادی و بر اساس پیشینه تاریخی تکرار شده است (طاهری و حسامی، ۱۳۹۰)، و مقاله حاضر از آن‌ها بهره برده است.

دوران ساسانی و سلجوقی دو دوره باشکوه فلزکاری ایران، یکی قبل از اسلام و دیگری بعد از اسلام را تشکیل می‌دهند. همچنین احتمالاً تلاش برخی حکام و هنرمندان سلجوقی در احیای سنت تصویری دوران ساسانی منجر به شباهت‌هایی در کاربرد نقش‌مایه‌های جانوری در آثار فلزی دو دوره شده است. از اینرو و با در نظر داشتن این موضوع که پیشتر هیچ‌گونه تحقیقی به طور خاص در رابطه با مقایسه نقش‌مایه جانوری شیر در آثار فلزی موجود از دو دوره ساسانی و سلجوقی انجام نپذیرفته و تنها در منابع مکتوب به‌صورت کلی به آن اشاره شده است، انجام پژوهش حاضر، ضروری به نظر می‌رسد.

نتیجه‌گیری

وجود نقش‌مایه شیر به‌صورت‌های گوناگون، در آثار فلزی دوره ساسانی و تداوم و استمرار حضور آن در آثار فلزی دوران اسلامی به‌ویژه دوره سلجوقی، این موضوع را اثبات می‌کند که این نقش در اعتقادات و باورهای اساطیری و مذهبی مردم ایران نهادینه بوده است. بر اساس بررسی و مقایسه انجام‌شده در این پژوهش، می‌توان حالت‌های گوناگونی برای ترسیم نقش‌مایه شیر در آثار فلزی دو دوره مذکور با حفظ مضامین نمادین بیان نمود که عبارت‌اند از: ۱- در ترکیب قرینه، ۲- در صحنه‌های گرفت‌و‌گیر به‌منظور بازنمایی مضامین نمادین، ۳- به‌صورت ترکیب شیر و خورشید به‌منظور بیان مضامین کیهانی، ۴- در صحنه تعقیب و گریز، ۵- به‌صورت دسته‌ظروف به‌منظور بازنمایی سنت نمادپردازی، ۶- به‌صورت نمادین بین موجودات بالدار با مفهوم نگهبان و محافظ، ۷- به‌صورت موجودات ترکیبی و خیالی به شکل شیر بالدار و شیردال. از لحاظ کیفیت بصری، می‌توان گفت که در دوره ساسانی ترسیم و حک شدن نقش‌مایه شیر بر آثار فلزی با خطوط محیطی پر قدرت و واضح و القاء خشونت و درنده‌خویی آن انجام‌شده است. اما در آثار فلزی دوره سلجوقی در نمایش نقش‌مایه شیر خطوط محیطی اغلب ظریف‌تر و ضعیف‌تر شده و اثری از خشونت و سبعت نمایان شده در آثار فلزی دوره ساسانی نیست و گاهی نقش به‌صورت سطوح مثبت و منفی نمایان شده است. همچنین به نظر می‌رسد که در بازنمایی فرم ظاهری نقش‌مایه شیر، تغییر شگرفی صورت نگرفته و در هر دو دوره این نقش‌مایه به‌صورت کاملاً واقع‌گرایانه و با چهره‌پردازی دقیق مشاهده‌شده است و در مواردی نیز با اضافه نمودن نمودهایی همچون بال و منقار جلوه‌ای انتزاعی یافته است. در مورد مضامین نمادین مرتبط با این نقش می‌توان گفت در دوره ساسانی در ارتباط با مفاهیم سلطنت، قدرت، نگهبان و همچنین غلبه فصول (جدل کیهانی) در صحنه‌های گوناگون به‌کاررفته و در دوره سلجوقی نیز کاربرد این نقش با همین مضامین ادامه یافته است. آنچه نگارنده از بررسی و مقایسه نمونه‌ها دریافته

این است که سلجوقیان همچون پیشینیان خود یعنی ساسانیان به نقش‌مایه شیر اهمیت می‌دادند و باوجود رواج دین جدید یعنی اسلام تمام ویژگی‌ها و مضامین نمادین آن را پذیرفتند و در شیوه ترسیم این نقش‌مایه بر آثار فلزی این دوره از لحاظ بصری و شیوه حکاکی تغییرات زیادی ایجاد نکردند تنها در مواردی بر اساس شیوه ترسیمات اسلامی به‌سادگی در فرم نقش روی آوردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. نقوش گرفت‌وگیر به اصطلاح، به صحنه‌های نبرد میان دو یا چند حیوان اطلاق می‌شود که در مقابل هم قدرت‌نمایی می‌کنند.

۲. Griffin

فهرست منابع

کتاب‌ها

- بلر، شیلا اس. (۱۳۸۲). هنر و معماری اسلامی و آسیای مرکزی. جلد اول. ترجمه: محموهاشمی گلپایگانی، تهران: سازمان چاپ و نشر.
- پوپ، آرتور، اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران: جلد دوم، فلزکاری ساسانی و آغاز دوره اسلامی. ترجمه: نجف دریابندری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پوپ، آرتور. (۱۳۸۴). شاهکارهای هنر ایران. ترجمه: پرویزناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۹۵). تاریخ ایران باستان. تهران: انتشارات نگاه.
- حیدریان، شهرام. (۱۳۹۳). شکوه فلز، منتخب آثار هنری فلزکاری موزه رضا عباسی. تهران: انتشارات سبحان نور.
- دادور، ابوالقاسم و منصوری، الهام. (۱۳۸۵). درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان. تهران: نشر کلههر.
- زندنیا، اردشیر. (۱۳۶۳). تاریخ و میراث ایران. تهران: انتشارات جانزاده.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۷۰). هنر ایران در دوران پارسی و ساسانی. ترجمه: بهرام فره‌وشی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

محمدحسن، زکی. (۱۳۷۷). تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام. ترجمه: محمدعلی خلیلی. تهران: انتشارات اقبال.

وارد، ریچل. (۱۳۸۴). فلزکاری اسلامی. ترجمه: مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

مقالات

اتینگهاوزن، ریچارد؛ آژند، یعقوب. (۱۳۷۶). هنر ایران در دوره سلجوقی. کیهان فرهنگی، شماره ۱۳۹، ص ۵۰-۵۶.

آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. (۱۳۶۲). بررسی هنر فلزکاری در دوران سلجوقی. هنر و معماری: هنر، شماره ۳، ص ۱۶۴-۱۷۹.

حسینی، سیدهاشم. (۱۳۹۱). نقوش موجودات ترکیبی در هنر سفالگری دوران اسلامی ایران. نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۷، شماره ۴، ص ۴۵-۵۴.

طاهری، علیرضا؛ حسامی، وحیده. (۱۳۹۰). نقش شیر در فرش ابریشمی حیواندار موزه متروپولیتن. جلوه هنر دوره جدید، شماره ۶، ص ۲۹-۳۸.

منابع لاتین

Azarpay, G. (۲۰۰۰). "Sasanian Art beyond the Persian World," *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Rejection and Revival C. 238 B.C. - A.D. 642*, London, British Museum.

Haskins, John. F. (۱۹۵۲). "Northern Origin of Sasanian Metalwork", *Artibus Asiae*, Vol. XV, ۳, Switzerland, pp. ۲۴۱-۲۶۷.

Hinnells, J.R. (۱۹۷۵). "Reflections on the lion-headed figure in Mithraism", *Act Iranica*, Leiden, Vol ۴, pp. ۳۳۳-۶۹.

Marshak, B. I. (۱۹۹۸). "The Decoration of Some Late Sasanian Silver Vessels and Its Subject-Matter", *Art and Archaeology of Ancient Persia*, London.

سایت اینترنتی

www.bnf.fr/ .

www.metmuseum.org/ .

<https://depts.washington.edu/>.

www.britishmuseum.org/.

<http://www.christies.com/> .

<https://depts.washington.edu/> .

www.clevelandart.org/.